

Evaluacijska istraživanja

BRANKA MRAOVIĆ

Fakultet političkih nauka, Zagreb

Sažetak

Praktične konotacije društvenih znanosti proizlaze iz činjenice da one, za razliku od prirodnih znanosti, nisu odvojene od svog predmeta istraživanja. U članku se razmatraju situacije u kojima se od empirijskih istraživanja očekuje da pomognu odlučiteljima u razumijevanju realiteta. U središtu pažnje su evaluacijska istraživanja kao posebna vrsta primijenjenih istraživanja. Autorica upozorava da je zamke instrumentalizacije rezultata istraživanja društvenih pojava moguće izbjeći samo ako se uspostavi suradnja između istraživača i donositelja političkih i drugih odluka u fazi formuliranja ciljeva i svrha namjeravanog djelovanja, a ne u fazi implementacije gotovih programa.

UVOD

Pokušajte zamisliti slijedeće situacije:

1. Neka zemlja suočena je s problemom pada nataliteta. Iz tog razloga, postavlja se pitanje koje je mjere potrebno poduzeti i kakav program donijeti da bi se efikasno utjecalo na ovu pojavu. Ako želimo kvalitetan program, mora nam biti jasno: 1. Što želimo promijeniti? 2. Tko je meta ovog programa? 3. Za koliko vremena treba doći do željene promjene?

2. Neka obrazovna institucija želi uvesti eksperimentalne programe. Kako će na to reagirati učenici, profesori, roditelji i šira zajednica? Hoće li novi programi pridonijeti poboljšanju sistema obrazovanja? Kakvi će biti popratni efekti ili neželjene konzekvencije programa? Na koji način razlikovati korisne inovacije od skupih i neefikasnih novotarija?

3. U nekoj zemlji pojavio se problem terorizma. Potrebno je, dakle, sačiniti efikasne programe za oslobađanje talaca. Pitanje glasi: Koje su varijable odlučujuće za njihovo sigurno spašavanje, a koje nas determinante upozoravaju da se rizici povećavaju?

Ako se prepoznajete u bilo kojem od navedenih primjera, ili Vas muče slični problemi, Vi u stvari unatoč mogućim sadržajnim razlikama, tražite odgovor na isto pitanje: Kako procijeniti efikasnosti programa koji namjeravate provesti

ili ga već provodite? To znači da Vaš program morate podvrci evaluacijskom istraživanju.

Radi se naime o tome da donosioci odluka, bilo da je riječ o političkim ili poslovnim odlukama, moraju u svojim programima akceptirati socijalne promjene, te inovativno i spontano ponašanje, a to ne mogu učiniti a da ne konzultiraju društvene znanosti, imajući u vidu podjednako fundamentalne teorijske doprinose kao i njihove empirijske provjere. S obzirom na to da svi akteri koji imaju ambiciju unijeti u društvo veće ili manje promjene — vlade, institucije, organizacije i pojedinci — snose odgovornost za posljedice svojih programa, neophodno je da u njihovu realizaciju inkorporiraju znanstvenu procjenu.

U članku koji slijedi želimo ukazati na neke praktične konotacije društvenih znanosti, pri čemu nas posebno zanima aspekt njihove involviranosti u procese donošenja odluka. U tom kontekstu ne možemo odoliti izazovima evaluacijskih istraživanja niti zanemariti značaj.

1. DRUŠTVENE ZNANOSTI I NJIHOV PREDMET

a) Kontrolni i dijaloški model

Ideja da bi sustavno istraživanje društvenih pojava moglo neposredno pridonijeti uspostavi poželjnijeg društvenog poretka, jedan je od ključnih razloga, vjeruje A. Giddens, naglog širenja društvenih znanosti poslije drugog svjetskog rata.¹ U »državi blagostanja« potencira se razvoj sociologije, ekonomije i političke znanosti, pri čemu osobito empirijska istraživanja imaju zadaću da pomognu donosiocima političkih odluka u razumijevanju realiteta. Važno je, međutim, naglasiti da se istraživače ne poziva u fazi formuliranja ciljeva, nego se od njih očekuje da proizvedu efikasna sredstva za provođenje već donesenih odluka. Prema tome, odnos između istraživanja i politike pretpostavljen je u ovom slučaju kao nešto instrumentalno, a istraživanje kao sredstvo za praktične svrhe u namjeri da se uspostavi efikasna kontrola nad društvom i društvenim promjenama.

Analize implementacije vrlo su široko područje rada u čijem je fokusu interesa podudaranje znanstvenih istraživanja s praktičnim imperativima, odnosno osnovni problem svodi se na pitanje kako teorijsko znanje korisno upotrijebiti u svakidašnjem životu, pri čemu nije uputno stvaranje novih generalizacija koje bi mogle biti upotrijebljene za razvijanje instrumentalne kontrole nad društvom.

Umjesto toga, o stvarnom doprinosu društvenih istraživanja u formuliranju praktične politike moći ćemo govoriti, tvrdi Giddens, tek kad se uspostavi dijaloški odnos između istraživača, donosilaca političkih odluka i svih onih aktera čije je ponašanje predmet ispitivanja. Prema tome, svi akteri moraju biti sposobni za usvajanje novog znanja koje je razvijeno društvenim istraživanjem i za uplitanje novih spoznaja u svoje aktivnosti.

Dijaloški model polazi od shvaćanja da nas u svijetu ubrzanih promjena upravo dinamika socijalnih odnosa tjera na to da na novi način gledamo i na

¹ Giddens, A., *Social Theory and Modern Sociology*, Polity Press, Cambridge, 1987.

društvene teorije i na procese donošenja političkih odluka. Društvene promjene daju stimulans refleksiji u znanstvenim istraživanjima, a pojava novih teorijskih sinteza ima za cilj razvoj novog analitičkog i konceptualnog okvira koji bi na prikladniji način mogao pružiti odgovore na nova pitanja s kojima se suočava društveno biće promijenjeno dolaskom novog doba. Iz tog razloga treba prekinuti s »endogenim modelima« društvene organizacije, jer živimo u svijetu koji je sve više globalan i u kome takvi modeli nisu više prikladni. Dijaloški model izokreće odnos znanstvenih i političkih ciljeva na taj način da primat daje procesu istraživanja, te tako otklanja mogućnost da političke odluke determiniraju karakter znanstvenog istraživanja.

Od društvenih se znanosti mnogo očekivalo u želji da se unaprijedi društveni razvoj i postigne ekonomski prosperitet, ali ovaj »brak iz računa« između znanosti i politike završio je obostranim razočarenjem, jer su se obje strane osjetile zakinite. Donosioci odluka smatraju da na temelju rezultata istraživanja društvenih pojava ne mogu pronaći jasne preporuke za efikasno praktično djelovanje, dok istovremeno znanstvenici tvrde da ne mogu pobjeći od Kasandre pa nije ni čudno da je hijatus između znanstvenog znanja i njegove praktične upotrebe tako dubok i gotovo nepremostiv. Weiss o tome piše:

»...ponekad zajednice istraživača jednostavno ne odgovaraju na urgentne pozive za znanjem koje je usmjereno u pravcu donošenja političkih odluka. A i kad to čine, njihovi su odgovori zakašnjeli, neadekvatni i irelevantni. Kad postoji nešto što bi donosioci političkih odluka mogli korisno upotrijebiti, istraživači često propuštaju da ih na to upozore.«²

Na taj način došlo je do razočarenja rezultatima i dometima društvenih znanosti, osobito kad je riječ o njihovu naporu da se znanstveni rezultati povežu s praktičnim ciljevima. Istovremeno, a možda i upravo zbog toga, povećava se društveni prestiž prirodnih znanosti.

b) *Smanjuje li se utjecaj društvenih znanosti?*

U krugovima akademskih analitičara, kao i među društvenim praktičarima nije rijetko mišljenje da je u području istraživanja društvenih znanosti napredak mnogo sporiji negu u prirodnim znanostima i to u intelektualnom pogledu i u praktičnim konzekvencijama.³

Društvene znanosti, za razliku od prirodnih znanosti, nisu odvojene od svog predmeta istraživanja. To ih stavlja u ambivalentan položaj. S jedne strane, smanjuje se njihov znanstveni dignitet u odnosu na prirodne znanosti, ali, s druge strane, one neposredno sudjeluju u konstituciji svog predmeta istraživanja na način koji je nedostupan prirodnim znanostima.

Kad god postavljamo u odnos prirodne i društvene znanosti, treba nam biti jasno da se radi o dva područja znanja koja počivaju na bitno drukčijim teme-

² Weiss, C. H., »Social Science Research and Decision Making«, New York, Columbia University Press, 1980, u: Giddens A., *ibidem*, str. 46.

³ Giddens A., *The Constitution of Society*, Polity Press, Cambridge, 1985.

ljima, pa je njihovo poimanje odnosa teorije i prakse različito. Charles Taylor lucidno upozorava:

»Iako teorija prirodne znanosti također transformira praksu, praksa koju ona transformira nije ono na što se odnosi teorija. Mi o tome razmišljamo kao o aplikaciji teorije. U društvenim znanostima praksa je predmet teorije. Teorija u tom području transformira svoj vlastiti predmet.«⁴

Na tragu ove distinkcije A. Giddens u knjizi *The Constitution of Society* promišlja praktične konotacije prirodnih i društvenih znanosti u moderno doba i iznalazi razloge narušenog autoriteta društvenih znanosti s osnovnom intencijom osporavanja teze o primatu prirodnih znanosti.

U prirodnim znanostima znanstveno znanje i predmetni svijet stoje u tehnološkom odnosu, pa je zato i moguće njihove nalaze neposredno aplicirati na društvenu zbilju. Na taj način su prirodne znanosti u velikoj mjeri povećale naše sposobnosti da iskoristimo snage prirode i uspostavimo nad njom kontrolu. Važno je također napomenuti da u djelokrugu svoga rada prirodne znanosti uživaju potpunu autonomiju, jer njihovi teorijski nalazi dolaze u ruke stručnjaka i oni imaju presudnu riječ kad se donose odluke, što znači da izvanjski svijet nema mogućnost uplitanja u procese odlučivanja.

Kad je riječ o društvenim istraživanjima, problem je mnogo delikatniji. Društveno istraživanje ne može biti jednostavno »primijenjeno« na nezavisno datu materiju, jer je njegov predmet dinamičan i upravo taj kontinuirani proces društvenih promjena sam izbacuje na površinu praktična politička pitanja i istovremeno utječe na referencijalni okvir znanstvenog istraživanja. Iz tog razloga na prvi pogled može izgledati da društvene znanosti pružaju mnogo manje vrijednosti, pa i njihovi praktični dometi mogu djelovati ograničeno. To je osobito vidljivo ako stavimo pod lupu procese donošenja odluka. Nalazi društvenih znanosti nemaju takvu snagu kakvu imaju prirodne znanosti i oni najčešće ne mogu promijeniti tok odlučivanja.

Za razliku od prirodnih znanosti, u društvenim znanostima, a osobito kad je riječ o sociologiji, ekonomiji i političkoj znanosti, ne postoji način da se konceptualni aparat odvoji od načina na koji ga usvajaju neposredni akteri. Nalazi društvenih znanosti vrlo često su involvirani u svijet koji opisuju. Štoviše, neosporno je da postoji uska sprega između razvoja sociologije, ekonomije i političke znanosti, s jedne strane, i promjena društvenih institucija i sistema, s druge strane. Ili, kako bi rekao Giddens, znanost pomaže da se konstituiraju državni oblici koji su izronili iz tih društvenih promjena; ona je neposredno umiješana u procese promjena modernih ekonomskih sistema, a uvođenje statistike u sociološka istraživanja pomoglo nam je da kompleksnije sagledamo mnoge društvene pojave.

Upravo zbog činjenice da su društvene znanosti utjecale na moderni svijet na taj način da su neposredno sudjelovale u njegovu konstituiranju, Giddens tvrdi da je utjecaj društvenih znanosti u preobrazbi njihova predmeta bio mnogo

⁴ Taylor Ch., »Political Theory and Practice«, u: Giddens A., *ibidem*, str. 348.

intenzivniji od utjecaja što su ga na svoje područje imale prirodne znanosti. Samo ona društva koja su u stanju modificirati svoje institucije u skladu s ubrzanim društvenim promjenama polažu pravo na budućnost. Iz toga slijedi zaključak da je stupanj u kojem je jedno društvo otvoreno spram znanstvenih analiza ujedno je i stupanj njegove fleksibilnosti i otvorenosti, poručuje nam Giddens. Ovu dinamiku društvenih promjena moći ćemo razumjeti samo ako pronađemo adekvatan znanstveni pristup.

2. STATISTIČKA ORIJENTACIJA U DRUŠTVENIM ZNANOSTIMA

J. Galtung⁵ na temelju longitudinalne analize različitih stilova istraživanja u društvenim znanostima u poslijeratnom razdoblju u SAD, Evropi i Latinskoj Americi tvrdi da je moguće uočiti nekoliko općih tendencija:

Prvo, u SAD je jasno izražena statistička orijentacija u društvenim znanostima i one po zastupljenosti kvantitativne metodologije zauzimaju vodeću poziciju u odnosu na ostale dvije zone, Evropa se nalazi u sredini, dok Latinska Amerika zaostaje.

Drugo, ako uzmemo u obzir tip korištene analize, dominiraju uglavnom bivarijantne distribucije. Na temelju toga Galtung zaključuje da su spoznaje do kojih dolazimo uz pomoć empirijske društvene znanosti razmjerno ograničene, odnosno podaci dobiveni na temelju empirijskih istraživanja nude malo novina, te se postavlja pitanje njihove opravdanosti.⁶

Treće, u pogledu veličine uzoraka razlike su vrlo značajne, pri čemu je moguće uočiti opći trend da su uzorci ili veliki ili mali, dok je znatno rijetka pojava uzoraka srednje veličine. U SAD je prisutna tendencija sofisticiranije upotrebe malih i visoko kontroliranih uzoraka, dok je za Evropu karakteristična upotreba velikih uzoraka. U Latinskoj Americi koriste se uglavnom mali uzorci, što je vjerojatno korespondentno nedostatku statističke tradicije u društvenim znanostima u tom dijelu svijeta. Što se tiče tipova korištenih uzoraka, razvojne tendencije su vrlo jasne, odnosno može se uočiti kretanje prema pluralizmu u izboru podataka, u čemu dakako opet prednjače SAD.

Na temelju tih analiza nužno se nameće pitanje, a Galtung ga stvarno i postavlja, u kojem intenzitetu se ta sinkronijska analiza reflektira u dijakronijskim obrascima. Dakle, možemo li tvrditi da je stupanj razvoja društvenih znanosti u Evropi i Latinskoj Americi nešto »već viđeno« u SAD, odnosno možemo li na temelju razvoja znanosti u SAD očekivati slične trendove i u Evropi i Latinskoj Americi?

Kad bi bilo govora o kvalitativnoj metodologiji, to bi bio sasvim sigurno pretenciozan zaključak, ali ako je riječ o razvoju empirijskih istraživanja, možemo pretpostaviti da je odgovor potvrđan.

⁵ Galtung J., *Theory and Methods of Social Research*, Basic Social Science Monographs from the International Peace Research Institute, Oslo, 1970.

⁶ Vidi također: Mann P. H., *Methods of Social Investigation*, Basil Blackwell Ltd, Oxford, 1985.

Upravo zbog snažne tradicije statističke orijentacije u društvenim znanostima u SAD ne iznenađuju inovacije u empirijskim istraživanjima. U tom pogledu jedno sasvim osobito i novo poglavlje otvoreno je pojavom evaluacijskih istraživanja.

3. EVALUACIJSKA ISTRAŽIVANJA

a) Pojam evaluacije, njeni ciljevi i funkcije

U kontekstu opće klime povjerenja u znanost i nade da će ona biti moderator društvenog razvoja, u SAD je 70-ih godina profiliran poseban tip primijenjenih istraživanja. Intencija je bila maksimalno upotrijebiti znanstvene metode društvenih znanosti u društvenom razvoju, i to podjednako procjenom inovacija, kao i evaluacijom solucija u procesima odlučivanja.

Medu istraživačima postoji suglasnost da je evaluacijsko istraživanje posebna vrsta primijenjenog istraživanja, a zadaća mu je izvršiti procjenu efikasnosti socijalnog programa koji se već provodi u praksi kao moguća varijanta u cilju rješenja postojećeg društvenog problema. Prma tome, za razliku od ostalih oblika primijenjenih istraživanja, u evaluacijskom istraživanju ne traže se alternative, nego se prosuđuje program koji već predstavlja izabranu soluciju. Downs⁷ podvlači da mnogi naručioc projekta žele znanstveni savjet iz slijedećih razloga: 1. opravdanja odluka koje su već donesene; 2. razotkrivanja praznina suparničke koncepcije i 3. slabljenja moći konkurentne uprave kroz pomno ispitivanje svog projekta.

Prava provjera evaluacijskog istraživanja je njegov utjecaj na provođenje određene politike, odnosno, posljednji rezultat nije doprinos postojećem znanju u literaturi,⁸ nego modificiranje društvene zbilje kroz upotrebu rezultata istraživanja.

U postupku evaluacije⁹ istraživač mora postaviti slijedeća pitanja:

1. Kakvo je sadašnje stanje sistema?
2. Kakvo bi bilo poželjno stanje sistema?
3. Na koji način sadašnji sistem može biti pomaknut u pravcu željenog stanja i kakvi će biti popratni efekti?
4. Zašto neke grupe postojeće stanje identificiraju kao problem, a druge to ne čine?

Formulacija ciljeva projekta ovisi u velikoj mjeri o tome čije vrijednosti razmatramo i tko bi trebao biti korisnik rezultata. Iz tog razloga potrebno je da svaki evaluacijski postupak obuhvaća identifikaciju poželjnog interesa koje

⁷ Smith, H. W., *Strategies of Social Research*, Prentice/Hall International, Inc. London, 1975.

⁸ Gasper D. R., »Evaluation«, u: Kuper A., Kuper J., *The Social Science Encyclopedia*, Routledge and Kegan Paula, London, 1985, str. 278—279.

⁹ Smith H. W., *ibidem*

različite interesne grupe žele ostvariti u programu.¹⁰ U protivnom, može doći do selekcije kriterija u korist jedne interesne grupe na račun ostalih grupa, pri čemu izbor samo nekih kriterija može ugroziti objektivnu procjenu programa.

Treba također imati u vidu osoblja koje provodi program i zainteresirano je za njegov uspjeh, s jedne strane, i istraživača koji vrši procjenu kvalitete programa, s druge strane, nužno tinja konflikt.

»Ako Vaš auditorij dijeli s Vama isti stav u vezi s programom, znajte da imate sreću.«

To evaluatorima poručuju L. L. Morris i C. Taylor Fitz-Gibbon¹¹ svjesni činjenice da to najčešće nije slučaj jer se ciljevi uprave i ciljevi istraživača razilaze u nekoliko pravaca:

Prvo, osoblje se potencijalno uvijek osjeća ugroženo jer se boji negativnih rezultata evaluacije, dok istraživač želi biti objektivan bez obzira na to što će rezultat možda dovesti i do anuliranja programa.

Drugo, uprava želi samo internu upotrebu podataka, a istraživač inzistira na javnom prezentiranju rezultata.

Treće, nosioci programa preferiraju alternative koje nude neposredno rješenje problema, dok istraživač želi dugoročno rješenje problema, odnosno on se bavi krajnjim ciljevima programa.

Četvrto, nosioci programa skloniji su naglašavanju uloženog truda, a evaluator je u svom postupku usredotočen na mjerenje postignuća.

Peto, uprava je prvenstveno zainteresirana za efikasnost službe, a za evaluatora će se kriterij uspjeha programa ogledati u povećanju stupnja zadovoljstva primalaca usluga.

To razilaženje uprave i evaluatora već u fazi formuliranja ciljeva i svrha programa, namjerno smo apostrofirali odmah na početku diskursa o evaluaciji i treba ga dobro zapamtiti. Naglašavanjem činjenice da poteškoće evaluacijskih istraživanja započinju već u fazi formulacije njihovih ciljeva, nipošto ne želimo diskreditirati taj tip istraživanja. Naprotiv, naša je intencija skrenuti pažnju na korisnost evaluacijskih istraživanja, jer smatramo da ona u značajnoj mjeri mogu pridonijeti produktivnoj upotrebi rezultata društvenih istraživanja, pod pretpostavkom da stvarno pomažu u konstituiranju i profiliranju realiteta. No kako su opasnosti od njihovih zloupotreba uvijek prisutne, vjerujemo da je zamke instrumentalizacije društvenih znanosti moguće izbjeći samo ako se uspostavi suradnja između istraživača i donosilaca političkih i poslovnih odluka u fazi formuliranja ciljeva i svrha namjeravanog djelovanja, a ne u fazi implementacije već gotovih programa.

b) Evaluacijski modeli

Uz pomoć evaluacijskih modela provodi se konceptualizacija istraživačkog polja i povlače granice uloge evaluatora. Kad evaluator procjenjuje program,

¹⁰ Galtung J., *ibidem*

¹¹ Lyons Morris L., Taylor Fitz-Gibbon C., *Evaluator's Handbook*, Sage Publications, 1986.

on ustvari sakuplja informacije o sadržaju programa, načinu funkcioniranja i njegovim potencijalnim efektima. U nekim situacijama te informacije pomažu pri donošenju odluke u vezi s programom, bilo da ga je potrebno poboljšati, proširiti ili mu promijeniti tok. Ponekad se evaluacijsku informaciju zanemaruje ili ona ima samo posredan utjecaj na odluke u vezi s programom. U svakom slučaju, evaluator nema utjecaja na način korištenja informacija o programu, nego to ovisi o klijentu.

Evaluacijski modeli koji su prikazani u Tabeli 1 govore o tome na koji način treba provesti evaluaciju, a modeli prikazani na Slici 1 koncentrirani su na to kad treba provesti evaluaciju.

Tabela 1

NEKI MODELI EVALUACIJE OBRAZOVNIH PROGRAMA

Model	Posebni naglasci u evaluaciji
1. Evaluacija usmjerena na ciljeve	1. Evaluacija treba procijeniti napredak studenata i efikasnost obrazovnih inovacija.
2. Evaluacija usmjerena na donošenje odluka	2. Zadaća je evaluacija da donosiocima odluka olakša prosuđivanje.
3. Pogodbena evaluacija	3. Zadaća je evaluacije da prikaže faze programa i vrijednosne orijentacije ključnih ljudi.
4. Evaluacijsko istraživanje	4. Evaluaciju treba fokusirati na objašnjenje obrazovnih efekata i iznalaženje novih strategija.
5. Evaluacija oslobođena ciljeva	5. Evaluacija treba procijeniti efekte programa na temelju kriterija koji su nezavisni od konceptualnog okvira programa.
6. Evaluacija suprotnih koncepcija	6. Evaluacija treba prikazati najbolju soluciju za svaku od dvije alternativne interpretacije vrijednosti programa, imajući pri tom u vidu iste tipove informacija o programu.

Izvor: L. L. Morris, C. Taylor Fitz-Gibbon, Program Evaluation Kit, Center for the Study of Evaluation, University of California at Los Angeles, 1986, str. 7.

Slika 1

FAZE RAZVOJA EVALUACIJSKOG MODELA

Izvor: ibidem, str. 8

Za evaluacijski model prikazan na Slici 1 njegovi autori¹² kažu da može biti nazvan modelom razvoja programa, a karakteristično je za njega da pruža korisnu sliku transformacija koje za vrijeme odvijanja programa doživljavaju informacije o njemu pod sredstvom evaluatora, sponzora, autora programa i šire zajednice. On također prikazuje načine na koje bi se paralelno sa sazrijevanjem programa trebala mijenjati uloga evaluatora u informacijskim potrebama različitih auditorija. Taj model shvaća evaluaciju programa kao proces selekcije, sakupljanja i interpretacije informacija u namjeri da se s programom upoznaju različiti auditoriji, pri čemu te informacije obično služe kao podloga za donošenje odluka. Pretpostavljeno je da se proces kreiranja jednog programa odvija u 4 faze:

1. Procjena potreba

To je prva faza u ciklusu razvoja programa, za vrijeme koje se određuju ciljevi programa. Intencija je da se ustanovi da potrebe o kojima se izjašnjava auditorij zaista i postoje, kao i da se identificiraju najvažnije potrebe i prioritetni ciljevi.¹³ Također, sponzor ili naručilac projekta želi u ovoj fazi dati prioritet određenim ciljevima. Procjena potreba često služi zato da se javno objelodane implicitni ciljevi programa i/ili ponovo testiraju i podvrgnu kritici postojeći ciljevi. Procjena potreba razlikuje se od formativne evaluacije po tome što je u njoj ispitivanje potreba kao takvo krajnji rezultat, dok je formativni evaluator koncentriran na slabost programa jer želi njegovo poboljšanje.

2. Planiranje programa

Dok je procjena potreba usmjerena na utvrđivanje prioriteta među ciljevima, planiranje programa traži način na koji će ti ciljevi biti ostvareni. Evaluacija se treba usmjeriti na ciljeve koji su konstitutivni za program i/ili na one ciljeve za koje njihovi autori tvrde da će programom moći biti ostvareni.¹⁴

3. Formativna evaluacija

Formativni evaluator neposredno je uključen u program i ima ulogu savjetnika autorima programa. Od njega se očekuje da otkrije potencijalne probleme, identificira polja gdje program treba poboljšanja, ustanovi metode za njegovo praćenje i povremeno testira napredak i nastale promjene. Najveći doprinos formativnog evaluatora sastoji se u otkrivanju neplaniranih efekata programa. Formativni evaluator ne pomaže samo implementaciju programa nego također i njegovu konceptualizaciju. Na taj način položeni su temelji sumativne evaluacije.

4. Sumativna evaluacija

Sumativni evaluator daje zbirni izvještaj o efikasnosti programa i mjeri ukupno postignuće ciljeva programa.¹⁵ Njegov izvještaj ima za posljednicu donošenje

¹² *ibidem*, str. 8.

¹³ Lyons Morris L., Taylor Fitz-Gibbon C., *How to Deal With Goals and Objectives*, Sage Publications, 1984.

¹⁴ Henerson M. E., Lyons Morris L., Taylor Fitz-Gibbon C., *How to Measure Attitudes*, Sage Publications, 1985.

¹⁵ Lyons Morris L., Taylor Fitz-Gibbon C., *How to Measure Achievement*, Sage Publications, 1983.

odluke u vezi s budućnosti programa. U idealnom slučaju, zato što predstavlja interse sponzora i šire zajednice, sumativni evaluator ne bi trebao biti involviran u program. Njegova funkcija nije rad s osobljem u cilju poboljšanja programa, nego se od njega očekuje sumarni izvještaj o efektima programa. U sumativnoj evaluaciji suprotstavljaju se efekti i troškovi programa s efektima i troškovima koje stvara alternativni program koji vodi prema istim ciljevima. S obzirom na to da je rezultat sumativne evaluacije preporuka o sudbini programa, nije poželjno provoditi sumativnu evaluaciju o programu koji se još razvija.

Da bi sumativna evaluacija bila vjerodostojna, evaluatoru mora biti pružena mogućnost da se slobodno izvještava i o negativnim nalazima. L. L. Morris i C. Taylor Fitz-Gibbon smatraju da je u političkoj praksi takva idealna sumativna evaluacija veoma rijetka, a debate o poteškoćama objektivne sumativne evaluacije obično naglašavaju tri uzroka:

1. Evaluator se vrlo često nalazi u ambivalentnoj formativnoj/sumativnoj funkciji. U situaciji u kojoj isti čovjek radi na poboljšanju programa i piše zbirni izvještaj o njegovoj efikasnosti, ne možemo očekivati objektivan pristup.

2. Evaluator se nalazi u najamnom odnosu prema autorima programa, pa je sasvim razumljivo da takav njegov, podređeni položaj utječe na pristranost evaluacije.

3. Objektivnost se često gubi zbog straha od negativnih rezultata. Treba zapamtiti, podvlače L. L. Morris i C. Taylor Fitz-Gibbon, da kad god izostane objektivnost u procesu evaluacije, izostala je šansa da se programi meritorno prosude, čime se sprečava i primjena efikasnijih programa od postojećih.

c) Razlike između evaluacijskih i bazičnih istraživanja

Bitna razlika između evaluacijskih i bazičnih istraživanja odnosi se na ciljeve istraživanja, a najveća sličnost među njima ogleda se u potrebi za metodološkim utemeljenjem, odnosno oba tipa istraživanja bave se istim problemima pouzdanosti i valjanosti mjerenja i koriste iste istraživačke metode i tehnike.

Bazična istraživanja bave se pretežno teorijskim ciljevima, dok su evaluacijske studije usmjerene na programe sa socijalnim, političkim i upravnim ciljevima. To znači da će rezultati evaluacijskog istraživanja poslužiti kao temelj za donošenje odluka, dok je bazično istraživanje zaokupljeno isključivo stvaranjem konzistentne teorije (Weis, Coleman, 1972).

Iz ciljeva proizlazi i njihova operacionalizacija, tako da je bazični istraživač potpuno slobodan u formulaciji istraživačkih pitanja, dok evaluator najčešće dobiva od svog klijenta gotova pitanja, jer program koji se tim istraživanjem testira ima unaprijed jasno formuliране ciljeve koji se odnose na poželjno stanje.

Bazični istraživač ostaje na razini analiza postojećeg, dok evaluacijski istraživač pita za vrstu promjene koju želimo postići, za sredstva i načine uz pomoć kojih je tu promjenu moguće postići i za indikatore uspješno provedene promjene (Schuman, 1969).

S obzirom na to da se u evaluacijskom istraživanju prioritet daje programu nad istraživačkim postupkom, to ima nekoliko nepovoljnih reperkusija. Istraživanje je prostorno ograničeno, istraživač radi pod pritiskom vremena u kome program mora biti realiziran i pod pritiskom osoblja koje je zainteresirano za program. To znači da evaluator nema apsolutnu i potpunu kontrolu nad predmetom istraživanja, kao što je to slučaj u bazičnim istraživanjima.

Iz toga slijedi i krucijalna razlika u gledanju na ulogu istraživača u bazičnom i evaluacijskom istraživanju. Iz činjenice da je evaluator podređen klijentu proizlazi njegova marginalna uloga. To, međutim, ne znači da se on smije odreći znanstvenih kanona.

Nadalje, značajna razlika između bazičnih i evaluacijskih istraživanja sastoji se u načinu operacionalizacije varijabli. Dok u bazičnom istraživanju govorimo o nezavisnim i zavisnim varijablama, u evaluacijskom istraživanju koristimo slijedeće indikatore:

1. Sadržaj programa i način njegove realizacije
2. Da li se programom ostvaruju željeni ciljevi?
3. Relativna efikasnost programa
4. Da li rezultati programa opravdavaju troškove projekta?
5. Koji uvjeti program čine efikasnim/inefikasnim?

Dalje, osnovna je intencija bazičnog istraživanja razviti što je moguće manji broj predikcija koje leže u temelju velikog broja različitih varijabli. Naprotiv, svrha je evaluacijskog istraživanja sakupiti što je moguće veći broj informacija koje mogu korisno poslužiti u donošenju odluka.

S obzirom na to da se evaluacijsko istraživanje bavi praktičnim društvenim problemima, za razliku od teorijskih problema u bazičnim istraživanjima, u njima nije moguće zaobići ideološke konotacije, jer su ključni problemi evaluacijskih istraživanja politički po svojoj prirodi, podvlači Smith.¹⁶

Za razliku od bazičnog istraživanja, u evaluacijskom istraživanju istraživački problem dolazi izvana, dakle izvan bilo koje akademske discipline, pa njegovo prenošenje iz konceptualnog svijeta politike ili svijeta klijenta u svijet znanosti postaje, kako kaže Coleman, vrlo delikatan zadatak.

d) Kritike evaluacije

Bazični istraživač, podvlači Smith, pita za ono što jest, što će biti ili što može biti. Za razliku od njega, evaluacijski istraživač rješava problem naručioca, koji se često sastoji u ogromnoj razlici između onoga što jest i onoga što bi moralo ili trebalo biti. To znači da je evaluacijski istraživač u svome djelovanju reduciran na procjenu efikasnosti solucije koju predlaže klijent.

Iako do evaluacijskih istraživanja dolazi u trenutku kad naručioci projekta postaju svjesni potrebe za društvenom promjenom, to nipošto ne znači da su

¹⁶ Smith H. W., *ibidem*

korisnici evaluacije radikalne grupe. Naprotiv, evaluacijsko istraživanje može biti, i ono to vrlo često i jest, upotrijebljeno u konzervativne svrhe. To je moguće zato što ciljeve definira klijent, a zadaća je evaluatora da pronade adekvatna sredstva za njihovo ostvarenje i izračuna prednosti i nedostatke promjene u odnosu na status quo. Činjenica je da istraživači vrlo često rade pod pritiskom naručioca, što utječe na pristranu interpretaciju dobivenih rezultata.

Neki autori izražavaju pesimizam kada je riječ o korisnosti rezultata evaluacije, jer su situacije u kojima se provode ta istraživanja opterećene političkim interesima, čime je anuliran utjecaj znanstvenih nalaza u procesu odlučivanja.

Ross i Cronbach o tome kažu:

»Daleko od toga da pribavlja ekonomskome čovjeku činjenice i dijagrame, evaluator dobavlja oružje borcu u ratu čiji su pravci borbe fluidni, a savezi privremeni; tko god koristi evaluatore u namjeri da osvoji i stopu terena, može očekivati takve učinke...Provođenje evaluacije rijetko je produkt istraživačkog znanstvenog duha; mnogo češće ono je izraz političkih snaga.«¹⁷

Točno je da politička situacija može spriječiti evaluaciju, bilo tako da se istraživaču onemogućuje pristup podacima, bilo da se njegov znanstveni izvještaj ignorira, ili pak da se rezultati krivo interpretiraju. No isto je tako neosporno da istraživač snosi odgovornost za vjerodostojnost podataka i zato sebi nužno mora postaviti pitanje hoće li prilagodavanje pritisku političkog konteksta oskrvnuti njegovu vlastitu etiku, poručuju nam L. L. Morris i C. Taylor Fitz Gibbon.

4. ETIČKE DILEME

Suvremene su društvene i biheviorističke znanosti tvrdile da se bave isključivo sakupljanjem podataka o čovjeku i njegovu svijetu, čime su isključene i vrijednosne premise i manipulacija. To je vjerojatno razlog zašto je u znanstvenoj tradiciji empirijskih istraživanja etička dimenzija bila dugo zanemarena.

H. W. Smith pledira za rušenje mita o »vrijednosno-neutralnim« i »vrijednosno-slobodnim« društvenim znanostima.¹⁸ Od društvenog se znanstvenika, zato jer je znanstvenik, očekivalo da bude objektivan. Pritom se zaboravljalo da znanost kao deskriptivni poduhvat implicira u sebi znanost kao predikciju. Predviđanje može dovesti do veće kontrole, odnosno, kako je to formulirao Robert Friedrich, poznavanje čovjeka omogućuje moć nad čovjekom.¹⁹ Kontrola drugih ljudskih bića nije samo znanstvena odluka, nego je ona istodobno u prvom redu moralna ili etička odluka.

¹⁷ Ross L., Cronbach L. J., »Review of the handbook of evaluation research, Educational Researcher«, 1976, u: Lyons Morris L., Taylor Fitz- Gibbon C., *Evaluator's Handbook*, str. 15.

¹⁸ Vidi također: Bateson N., *Data Construction in Social Surveys*, George Allen and Unwin, London, 1984.

¹⁹ Friedrich R., »A Sociology of Sociology«, u: Smith H. W., *ibidem*

Štoviše, u društvenim znanostima zbog prirode samog predmeta istraživanja etička su pitanja nezaobilazna. Opća znanstvena maksima da se pouzdanost i valjanost mjerenja povećava s povećanjem kontrole nad predmetom istraživanja, stavlja znanstvenike koji se bave istraživanjima društvenih pojava pred teške etičke dileme. Na taj način, istraživač je, znajući to ili ne, kaže Smith, gurnut u vrijednosne bitke. Znanstvenik koji je svjestan da u svom istraživačkom poduhvatu ne može pobjeći od svog vrijednosnog sistema, bit će u stanju pružiti pouzdaniju znanstvenu informaciju, jer će objektivnije moći prosuditi u kojoj je mjeri dobiveni nalaz vrijednosno opterećen, a to znači da će lakše moći tu svoju vrijednosnu poziciju reducirati na minimum.

Iako postoje različite etičke pozicije na skali od etičkog relativizma, koji inzistira na tezi da etičke odluke treba donositi ovisno o konkretnoj situaciji i savjesti pojedinačnog istraživača, do etičkog apsolutizma, koji se zalaže za uniformni zbir etičkih pravila, među znanstvenicima u novije vrijeme postoji konsenzus o supremaciji etičkih principa u provođenju istraživanja u koja su uključena ljudska bića.

Etička odgovornost, smatra E. Kane,²⁰ odnosi se na nekoliko aspekata: 1. odgovornost prema ispitanicima, 2. odgovornost prema znanosti i 3. odgovornost prema sponzoru.

Ako želimo dobiti vjerodostojne i točne podatke, moramo najprije stvoriti takvu istraživačku situaciju u kojoj će ispitanici moći ostvariti takvu istraživačku situaciju u kojoj će ispitanici moći ostvariti svoje pravo na slobodno izražavanje mišljenja. To znači da njihov identitet mora biti maksimalno zaštićen na nekoliko načina:

Prvo, oni moraju dobrovoljno sudjelovati u istraživanju. To se podjednako odnosi na ispitanike koji s istraživačem dijele isti status, stupanj obrazovanja i vrijednosni sistem, kao i na osobe koje zauzimaju niže pozicije na društvenoj ljestvici, te na deprivilegirane društvene grupe.

Drugo, respondentima mora biti garantirana anonimnost. Istraživač mora svoje znanstvene informacije prezentirati tako da pritom poštuje pravo pojedinca na privatnost. Iznimke od ovog pravila moguće je činiti samo ako je to opravdano specifičnim ciljevima istraživanja, ali i u tom slučaju pojedinačnim ispitanicima mora biti osigurano da njihova imena neće biti spomenuta u konačnom izvještaju.²¹

Treće, osobama koje su obuhvaćene ispitivanjem potrebno je objasniti ciljeve i posljedice istraživanja, pri čemu treba također uzeti u obzir ciljeve i potrebe ispitanika. To je osobito važno u situacijama kad je intencija istraživačkog projekta promjena u ponašanju i načinu života pojedinca ili grupa, i to ne samo zato što je to etički poželjno, nego u prvom redu zato, upozorava E. Kane,

²⁰ Kane E., *Doing Your Own Research*, Morion Boyars Publishers Ltd, London, 1985.

²¹ Lyons Morris L., Taylor Fitz-Gibbon C., *How to Present an Evaluation Report*, Sage Publications, 1985.

što programi promjene ne mogu uspjeti a da u njima ne participiraju grupe na koje se te promjene odnose.

Osim prema ispitanicima, istraživač snosi odgovornost i prema znanstvenoj zajednici i od njega se zato očekuje istinito prikazivanje rezultata i istraživačkog postupka. Svako iskrivljivanje i »lakiranje« podataka vodi ne samo prema smanjivanju kredibilitnosti dobivenog nalaza nego može kompromitirati i cjelokupnu znanstvenu disciplinu.

Neosporno je također da istraživač snosi odgovornost i prema sponzoru, odnosno institucija koja financira istraživanje ima određena prava na upotrebu rezultata. To dakako ne znači da sponzor smije zloupotrijebiti dobivene rezultate. No, u tome ga ne može spriječiti nitko drugi nego sam istraživač i njegova savjest.

P. L. Bergeru i H. Kellneru²² zahvalni smo što su upozorili na to da koncepcija koja društvene znanosti stavlja u službu ideologije i tehnokracije dovodi, s jedne strane, znanstvenike u poziciju da svoje istraživačke poduhvate doživljavaju kao mogućnost rješavanja praktičnih problema, te oni na taj način postaju neka vrsta »društvenih inženjera«, ali s druge strane, oni su pod stalnim pritiskom obaveze kontinuiranog proizvodnja primjenjivih rezultata, jer sam uspjeh istraživanja ovisi isključivo o tome u kojoj se mjeri podudaraju rezultati istraživanja s interesima tehnokratskog i ideološkog naručioca. Na taj način znanost ne samo da postaje oruđe tehnokracije i ideologije nego je ujedno i prisiljena oblikovati se prema naručenim obrascima.

S obzirom na činjenicu da je znanstvenik odgovoran za način upotrebe svojih istraživanja, tehnokratska i ideološka upotreba znanosti otvara podjednako i etička i metodološka pitanja, zato jer je integritet znanosti subordiniran ciljevima koji joj primarno nisu inherentni, kao što nije moguće ni prevladati diskrepanciju između dvije relevantne strukture: znanstvenikove i one koja pripada naručiocu projekta. Vrlo je važno da istraživač bude svjestan činjenice da njegova vizija problema najčešće ne korespondira s očekivanjima naručioca istraživanja, jer ako on to previdi, vrlo lako postaje žrtva instrumentalnog shvaćanja znanstvenih istraživanja. Istraživač prilagoden tehnokratskoj i ideološkoj organizaciji postaje dvostruki gubitnik: ponajprije, on gubi autonomiju, a time što je napustio vlastiti referencijalni okvir njegove informacije i interpretacije postaju sve manje pouzdane, a to znači da ne mogu biti korisne ni za tehnokratskog niti za ideologijskog naručioca istraživanja.

²² Berger P. L., Kellner H., *Sociology Reinterpreted*, Penguin Books, 1981.

Branka Mraović

EVALUATIVE RESEARCH

Summary

The practical connotations of the social sciences arise from the fact that they are not separated from their object of research as the natural sciences are. This article studies situations in which it is expected that empirical research should help decision-makers to understand reality. Attention is mainly paid to evaluative research as to a specific kind of applied research. The author stresses that the traps of instrumentalization of the results achieved in the study of social phenomena can be avoided only if cooperation between researchers and political and other decision-makers should be established while the aims and the purpose of intended activities are being formulated and not during the implementation of completed programs.